

8. Смирнова Г.И. Курганы у села Перебыковцы – новый могильник скифской архайки на Среднем Днестре // ТГЭ. – 1979. – Т. 20. – С. 38-67.
9. Смирнова Г.И. Еще раз о серой кружалной керамике из раннескифских памятников Среднего Поднестровья // АСГЭ. – 1999. – Вып. 34.
10. Pulaskie F. Mogily o nasypie kamiennym w powiecie Kamienieckim // Swiatowit. – Warszawa, 1902. – Т.VI.
11. Sulimirski T. Scytowie na zachodniem Podolu. – Lwow, 1936. – 207 с.

The expedition of Kaminets-Podilskiy University investigated seven burial barrows near village Shutnivtsy on the territory of Middle Dnister. Remains of the bodies' and bodies' cremation was revealed. The funeral stock, mainly, in the ceramics was presented.

Key words: barrows, wood burial vaults, ceramic vessel.

Отримано: 15.11.2009

УДК 94(477.43)«9/12»:27.72

О. Л. Баженов

ХРИСТИЯНІЗАЦІЯ СЕРЕДЬНОГО ПОДНІСТРОВ'Я В X-XIII ст.

У статті розглядається процес християнізації населення території Середнього Подністров'я – Пониззя в X-XIII ст., виокремлюються її етапи, звертається увага на заснування печерних монастирів та культове будівництво нової релігії.

Ключові слова: Середнє Подністров'я, Пониззя, християнство, християнізація, храми, язичництво, монастир.

Однією з важливих проблем сучасної історіографії є питання прийняття та утвердження християнства в першій східнослов'янській державі – Київській Русі. Ця проблема підсилюється тим, що нова релігія в давньоруській державі сприймалася населенням неоднозначно. Якщо в Києві населення хрестилося мирно, то в Новгороді – вогнем і мечем. Тому усталення християнства в побуті та свідомості населення в різних регіонах України-Русі здійснювалося різними методами і тривало протягом всього її існування. Не оминув цей процес і Середнє Подністров'я, яке в силу свого віддаленого перебування від основних політичних, економічних і культурно-духовних центрів мало свої особливості в утвердженні християнства.

Проблемами запровадження християнства серед східних слов'ян займалося у XIX – на початку XXI ст. чимало дослідників як вітчизняних, так і зарубіжних. Зокрема, слід відзначити ґрунтовність досліджень М.Ю. Брайчевського, Б.А. Рібакова [25], Г. Подскальського [19], А. Поппе [1]. Водночас, досліджуваному регіону присвятили свої праці В.Б. Антонович [2], В.С. Архюх [3], І.С. Винокур [7], В.С. Ідзьо [9], Ю. Мисько [11], Л.П. Михайлина [12], С.В. Пивоваров [15], Б. Рідуш [23] та ін. Проте проблема етапів і шляхів християнізації, зокрема території Середнього Подністров'я в складі давньоруського Пониззя X-XIII ст., й досі залишається актуальною науковою проблемою, яка вимагає подальших досліджень і розв'язання.

988 рік у плані духовної культури давньоруського населення став переломним. Саме тоді відбулося хрещення Русі, яке скоріш за все, було політичним кроком київського князя Володимира I, який з самого початку

ку свого правління хотів запровадити єдину релігію для всього населення Русі. Оминаючи зовнішньополітичні вигоди даного акту, зазначимо, що християнство мало на меті об'єднати все населення країни духовно. І дійсно, з часом терміни «Русь», «православний» стали синонімами як давньоруського, так і пізніше російського та українського населення.

Формально духовна культура Середнього Подністров'я Х-ХІІІ ст. була невід'ємною складовою духовного життя і світогляду населення України-Русі, а також мала певні регіональні особливості, притаманні як для Галицької Русі, так і для Пониззя в Середньому Подністров'ї. Її основу склали протистояння віковичних традицій і вірувань язичництва (поганських культів) і християнства, утвердженого на Русі князем Володимиром Великим. Хоча нова віра об'єктивно відповідала вимогам часу, проте і через 200-300 років вона проникла у свідомість та ідеологію населення досить повільно. Утвердження християнства можна пояснити тим, що східні слов'яни не зводили своїм язичницьким божествам величних храмів. Окрім того, язичництво не мало складної духовної ієрархії – що, власне, й пояснює відносно слабкий опір християнству з боку їхньої релігії. Так, тривалий час, особливо у глухих закутках країни, в тому числі і Середньому Подністров'ї, люди продовжували поклонятися язичницьким богам, і стара віра існувала поряд з новою. І все ж із приходом нової релігії вірування предків не зникли безслідно. Як відзначав Б.О. Рибаків, у світогляді руських людей, навіть через два століття після хрещення, язичництво не тільки вживалось з християнством, а й значною мірою переважало останнє [25, с.49].

Християнізацію Середнього Подністров'я можна умовно поділити на два етапи: 1) кінець Х-ХІ ст. – проникнення нової релігії в регіон, заснування перших християнських осередків; 2) ХІІ-ХІІІ ст. – утвердження християнства в Середньому Подністров'ї, виникнення монастирів.

Перші християнські пам'ятки в Середньому Подністров'ї датуються кінцем Х ст. На жаль, прямих літописних свідчень про те, як відбувалося прийняття християнства в регіоні немає. Проте, аналізуючи літописні повідомлення, в яких було описано процес запровадження нової релігії в давньоруській державі і рішучі дії київського князя Володимира І, а також, спираючись на результати археологічних досліджень, ми можемо опосередковано його відтворити.

Зокрема, як повідомляє «Повість минулих літ», в 988 р. князь Володимир “повелѣ кумиры испроврещи, овы и събщи, а другїя огневи предати; Перуна же повелѣ привязати коневи къ хвосту и влещи с горы” [18, с.114], що започаткувало процес християнізації. Згодом, в подіях 993 року, ми можемо знайти цікаве і лаконічне повідомлення “Иде Володимиръ на Хорваты” [20, с.106]. З одного боку, це повідомлення ніби нічого не має спільного з запровадженням християнства, проте саме після цього походу в регіоні межиріччя Попруття і Середнього Подністров'я припиняють існування більшість язичницьких капищ. Окрім того, починається спорудження князівських фортець та сторожових городищ, які з часом стали адміністративними центрами регіону.

Зважаючи на лаконічність, ми можемо помітити, що літописець не розкриває саму суть походу, як це він здійснив у 981 і 982 рр., коли племе-

на в'ятичів відмовилися коритися князю. Ймовірно, даний похід на білих хорватів мав на меті розв'язання декількох завдань, одне з яких полягало у християнізації краю.

Взагалі 90-і роки X ст. були вкрай важкими для Київської Русі. Саме в цей час спостерігається найбільший натиск печенігів на Русь, які доходили навіть до Києва. Тому, щоб здійснити похід в регіон Середнього Подністров'я і Попруття, потрібна була вагома причина, яку ми вбачаємо, окрім підкорення місцевого племені, в християнізації краю. Фактично результатом походу стало цілковите спустошення території у межиріччі Верхнього Прута і Середнього Дністра, можливо примусове переселення, де практично зі 120 давньоруських поселень, городищ залишилися одиниці [12].

Щодо початку християнізації, то саме в кінці X ст. офіційно припиняє своє існування «збручський язичницький комплекс», який розташовувався в середній течії Збруча, на правому березі, біля с. Личківці (тепер Гусятинський район Тернопільської області). Знаковою культовою пам'яткою цього святилища був славнозвісний Збруцький ідол «Святовит» (з IX ст.), який в добу християнізації Середнього Подністров'я був знятий з п'єдесталу і віднесений на відстань 1,5 км до річки Збруч й затоплений в її водах (або з метою порятунку від наруги і знищення, або як символ торжества нової віри) [24].

Така сама участь отікувала і більшість язичницьких пам'яток, які розташовувались в даному регіоні. Всього на цій території зафіксовано І.С. Винокуром понад 30 пунктів, в яких виявлено кам'яні антропоморфні ідоли, що розташовувались компактно в середньому на відстань 40–50 км. один від одного [6, с.41-42]. Зокрема, язичницькі ідоли та капища виявлені на лівобережжі Середнього Дністра біля сіл Кремінна Городоцького; Юрківці Чермеровецького; Бакота, Суржинці Кам'янець-Подільського; Іванківці, Ставчани, Каліус Новоушицького районів Хмельницької області.

Якщо ж зважити на те, що Середнє Подністров'я було віддалене від основних політичних і культурних центрів давньоруської держави, то відмова білих хорватів приймати нову релігію, зважаючи на складну ситуацію з постійними набігами печенігів, для Києва виглядає цілком логічно. І припинення існування більшості язичницьких культів в регіоні слід пов'язати з походом Володимира I у 993 р.

Головною ознакою християнізації краю на першому етапі слід вважати побудову перших печерних монастирів вздовж р. Дністер в середині XI ст. Масове будівництво печерних скитів по всій Київській Русі пов'язують з ім'ям Антонія Печерського (983-1073), який відвідав Палестину і прийняв постриг на Афоні. В 1028 р. він повернувся на Русь і заснував скит біля с. Берестово, який з часом трансформується в Києво-Печерську лавру.

Подільська народна традиція також пов'язує освоєння дністровських печер з діяльністю преподобного Антонія Печерського. Історик Ю.Й. Сіцинський записав переказ про те, що «преподобний Антоній... коли йшов з Афону до Києва, то проходив через Поділля (Пониззя) і недалеко коло Могилева-Подільського, там, де тепер село Лядава при р. Дністрі, викопав у скелі печеру і тут перебував деякий час. У Лядаві є печерна церква, викопана, як твердить переказ, київським подвижником» [28]. Тут він виховав своїх учнів-послідовників, що діяли на Середньому Подністров'ї.

З цього часу, тобто з початку XI ст. і розгорнуто масову християнізацію культових печер.

В регіоні відома низка давніх скельних печерних монастирів. Їхні рештки зафіксовані, зокрема, вздовж лівого берега Дністра в Студениці, Субочі, Бакоті, Лядаві, по його притоках Смотрича – Залуччі, Ушиці – в с. Сокольці та інших місцях; на правому березі Дністра – Нагорянах, Галиці, Непоротове, Василеві тощо. Загалом у цьому регіоні дослідники нараховують 42 скельні монастирі [23, с.3-10], який за кількістю скельних комплексів є найбільшим у Європі. Практично монастирі розміщені на відстані 15-25 км, що дорівнює одноденному переходу. Дослідники вважають, що вони утворювали мережу місіонерських християнських центрів, діяльність яких упродовж значного часу підготувала і здійснила християнізацію слов'ян усього Подністров'я та суміжних земель.

З другої чверті XII і до монгольського нашествия в XIII ст. настає другий етап християнізації краю. Середнє Подністров'я адміністративно входить до складу спочатку Галицького, а з 1199 р. – Галицько-Волинського князівства і відоме в літописах під назвою Пониззя. Саме в XII-XIII ст. у ньому спостерігається бурхливий розвиток міст та містобудівництва. На XII ст. християнство стає домінуючою релігією серед давньоруського населення, хоча на сторінках літописів ще можна зустріти волхвів, які “сіяли смуту”, і переважно з'являлися на північному сході Київської Русі.

Головною ознакою християнізації Пониззя було спорудження у містах, городищах і селах християнських храмів, які за своєю архітектурою, розписом, по суті, є однотипними стосовно церковного будівництва в інших князівствах і землях України-Русі. Визначними центрами християнства на Пониззі були міста Василів та Бакота. Зокрема, Василів вважався містом храмів. Представник Віденського антропологічного представництва кінця XIX ст. Р.Ф. Кайндль провів у 1899-1900 рр. розвідкові роботи у літописному Василеві. Він заклад на західному схилі гори Хом фундамент давньоруської церкви, посередині яких у неглибоких ямах знаходились кам'яні саркофаги, що містили рештки поховань. Тут же знаходився могильник XII-XIII ст. з кістяками та фрагментами давньоруської кераміки [30, с.90-91].

Ще в 1948, а згодом у 1958-1959 рр. Б.О. Тимошук під час археологічних досліджень в урочищі Мури Василева натрапив на кам'яний саркофаг і розкопав фундаменти триапсидного храму XII ст., де були знайдені архітектурні деталі, культові речі, поховання, полив'яні плитки та уламки давньоруської кераміки [29, с.21]. Він був збудований з білого тесаного каменю і став визначною християнською архітектурною пам'яткою для всієї Галицької Русі того часу [10, с.37-50]. Археологічні дані підтверджують факт, що Василів дійсно був значним центром християнської віри в Пониззі. Загалом Б.О. Тимошук відкрив і обстежив на Буковині понад 40 пам'яток, які стосуються християнських вірувань місцевого населення XI-XIII ст. [15, с.6].

Серед християнських культових споруд Пониззя, згодом Поділля, за ступенем збереженості та вивченості провідне місце займає Бакотський скельний монастир над Дністром. Він уперше згадується в Литовсько-Руському літописі XIV ст. у зв'язку з приходом на Поділля близько 1362 р.

литовських князів Коріатовичів. Літописець засвідчує, що ці князі прийшли і в Бакоту “и на первое нашли собі твержо. на рецѣ Смотрити. а в другомъ мѣсте были черницы в горе. в томъ мѣсте наредили город Бакотоу” [21, с.82]. Він знаходився на південно-східній околиці Бакоти, в урочищі Монастирисько, на висоті близько 70 м, на середній терасі стрімкого південно-західного схилу скелястої Білої гори, що підноситься над лівим берегом Дністра на 130 м, займаючи площу понад 2 га, і являє собою вапнякову скелю.

Існування монастиря дослідники (В.Б. Антонович, Ю.Й. Сіцинський, Б.О. Тимошук, І.С. Винокур та ін.) обмежують XI – 30-ми роками XV ст., уточнюючи, що окремі печери комплексу були язичницькими капищами ще з епохи бронзи і до середини 1-го тис. н.е. З огляду на знахідки на стінах печер хрестоподібних петрогліфів, датованих за румунськими й гуцульськими аналогами VIII-XI ст. [4, с.60-61], не виключено, що початок формування монастиря варто пов’язувати з більш раннім часом [7, с.301]. Подібні знаки виявлено в скельних монастирях Лядави і Нагорян.

У 1891-1892 рр. В.Б. Антонович провів розкопки Бакотських печер. Під час досліджень рельєфно визначилися рештки скельного печерного монастиря. На майданчику 29х8-9 м, витягнутому смугою вздовж урвища на висоті 70 м над рівнем води в Дністрі, у прямовисних скелях, які знаходяться на відстані 8-9 м від краю укосу гори, було досліджено три печери або коридори. Перша печера-коридор мала в довжину 8,5 м при ширині 1,6 і висоті 2,13 м. У глибині вона розширюється і утворює справа кімнату 2,1х2,1 м. При вході до коридору з боку урвища зліва прилягає ще одна келія площею не більше 4 кв. м. Отвір другої печери-коридору знаходиться від першої на відстані 6,2 м. Довжина цієї печери 6 м при ширині 1,5 м і висоті 2,13 м. При вході до цього коридору зліва прилягає невелике приміщення (2,5х1,2 м), справа ще одне таке (2,5х2,5 м). Третя печера розташована на 6 м південніше. Її довжина сягає 10 м, ширина при вході і до середини коридору вглиб – 1,6-1,7 м, а від середини у східному напрямку приміщення в скелі розширюється до розмірів 4 х 4,5 м. У стінах описаних коридорів на висоті 4,5 м від основи вибито 17 довгастих ніш (1,6-1,9 м) під зріст людини. На скельній підлозі коридорів зафіксовано 19 гробниць (чотирикутні і продовгуваті заглиблення), в окремих з яких були виявлені людські кістки [27, с.217-227].

Вхід до монастиря знаходився на вершині гори і двома закрутами спірального коридору-колодязя (нині завалений) спускався в нижній ярус, де розмішувалася церква, усипальні та келії. З обвалом масиву скелі у Дністер західна частина комплексу відкрилася просто неба. Нижній, зруйнований ярус, закрито спорудженим у 1893 р. чотириметровим підпірним муром. Верхній ярус зберігся лише у східній вівтарній частині. Нави розділялися вирубаними у скелі стовпами. У центральній та південній навах збереглися рештки стрілчастих склепінь [17, с.17]. Між першою і другою печерами монастиря знаходилася арка, а перед нею – наче стіл з каменю, а далі рештки кам’яних стовпів, які, очевидно, підтримували склепіння центрального нава. При розчистці у вказаному місці було виявлено кам’яні глиби з рештками фрескового розпису. Ю.Й. Сіцинський вважав, що тут знаходилася печерна церква скельного монастиря [26, с.293-295]. На думку сучасного

архітектора О.А. Пламеницької, насправді храм святого Михаїла повністю знаходився всередині скелі й мав тринавову структуру. Таке розпланування було на той час подібним двом київським Михайлівським храмам – Видубецькому (1070-ті рр.) та Золотоверхому (1108-1113 рр.) монастирям [16, с.144-151]. Загалом техніка вирубки в скелястій породі Білої гори в Бакоті при спорудженні печер-коридорів, приміщень для келій, ніш і гробниць у стінах аналогічна збудованим скельним монастирям Середнього Подністров'я – Лядави, Нагорян, Непоротового, Сатанівської Слобідки й іншим [7, с.200].

Поблизу розчищеного входу до монастиря, на південній стіні, на прямовисній рівній поверхні стелі виявлено напис, виконаний уставом слов'янського кириличного письма: “бл҃гви х҃ъ григорѣа н҃г҃мна давшаго силѣ сімѣ михаилѣ”. Пізніше над цим основним написом хтось вибив меншими літерами інший: “Григоріи оудвиглъ место се”. По боках і внизу напису простежені ще якісь значки або букви, а зліва вирізьблено рівнораменний хрест і погруддя чоловіка з бородою, які разом із рештками чотирьох фресок у червоно-чорній гамі ще існували в 1891-1892 рр. і до нашого часу дійшли лише їхні фотографії [27, с.217-227].

Вказані написи і за змістом, і палеографією дають можливість датувати скельний монастир XI – початком XII ст. На думку академіка М.М. Тихомирова, який відвідав у 1962 р. Бакотський монастир і познайомився на місці з давньоруським написом, приписка за палеографією відноситься до кінця XII – початку XIII ст. Як встановили дослідники, графіті з Бакотського монастиря нагадують і наскельні написи Лядавського монастиря [31, с.75].

На правому березі середнього Дністра існували печерні монастирські комплекси у Василеві, Галиці, печерні каплиці у Бабині, Хрещатику, печера Мартинівська біля с. Вікно та ін. Зокрема, на високому правому березі Дністра (80-100 м на рівнем ріки), між селами Непоротове і Ломачинці, в урочищі Монастир на північно-східній околиці с. Галиця (колишній літописний Кучелмин) у скельних печерах розмістився монастирський комплекс XII-XIII ст. [22, с.108-111]. Він складався з 9 штучних порожнин різних розмірів та призначення. Площі найменших становлять 2x2 м і до 2 м висотою. Келії та господарські приміщення досягають 3x3,5 м заввишки. Найбільше приміщення має ширину 4 м, довжину 8 м і висоту до 3,5 м. Портал храму вироблений кам'яною кладкою (нині напівзруйнована), а саме приміщення підняте на 3 м вище від келій, до нього ведуть кам'яні сходи. На схилі у лісі, на відстані 50 м від монастиря знаходиться ще одна вирубана у скелі печера. Вона має прорубане вікно та пряминок у підлозі. Ще два монастирських приміщення виявлено вверх по течії Дністра, на схилах. Їхню культову приналежність засвідчують вирізані на стінах хрести. Загалом грандіозні розміри монастирського комплексу, які засвідчують, що він був невід'ємною складовою великого міста Кучелмина і значним християнським центром прикордонного Пониззя. Нині від монастиря залишилися численні ніші, гроти, які зяють у вапняковій скелі.

Також важливим елементом християнізації Пониззя було поширення культової атрибутики (натільні кам'яні та металічні іконки, хрести, хрес-

ти складні – енколпіони та ін.), що не тільки символізувала прибічників нової релігії, але й, за переконанням віруючих, оберігала їх від злих сил. Тільки на території колишнього Пониззя, в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра за різних обставин знайдено понад 60 предметів християнської культової атрибутики, з них 35 екземплярів виявлено під час археологічних досліджень (Василів – 8, Чорнівка – 20 та ін.) [15, с.61].

Цікавим аналогом кам'яних іконок є, знайдена прилеглий до Бакотського скального монастиря території, невеличка шиферна іконка, що зберігається в Кам'янець-Подільському історичному музеї-заповіднику. Її розміри 5,5 x 4,4 см, товщина 0,5 см. Високою технікою різьблення на ній зображено постать воїна Дмитра Солунського, який стоїть трохі розставивши ноги, спираючись однією рукою на щит, а другою – тримаючи списа. Два ангели підлітають до нього. Один з них подає Дмитрові меч, щоб він боровся з ворогами України-Русі, а другий – увінчує його німбом слави [7, с.164].

Загалом кам'яні культові іконки були доступні лише заможним верствам населення. Вони виготовлялися не тільки у Візантії, Херсонесі чи Києві й розповсюджувалися по князівствам і землям України-Русі, така майстерня з виробництва кам'яних іконок знаходилася на Пониззі, рештки якої археологічно досліджені в 1998 р. у літописному Онуті (сучасне с. Онут Заставнівського району Чернівецької обл.) [14, с.91-99].

Найбільш поширеними серед населення князівств та на Пониззі були натільні іконки, виготовлені з таких металів: міді, бронзи, сплавів олова, рідше срібла і золота. Зокрема, таким зразком слугує знайдена на Чорнівському городищі добре збережена бронзова іконка XII ст., загальним розміром 4,5 x 4,5 см. На ній зображена Богоматір в іконографічному тані Одгітрії, яка тримає дитину на лівій руці. Права рука зігнута у лікті в сторону Ісуса, над головою двома лініями окреслений німб, в який вписаний хрест. У правому вутку іконки позначені літери “Г. Н. Л”. По периметру вона окантована невисоким рельєфним бортиком шириною 0,5 см, висотою 0,2 см. Мідна іконка іншого типу виявлена в урочищі Городисько біля літописного м. Каліуса на лівому березі Дністра. Боротьба проти монголо-татарських загарбників зумовила велику популярність іконок із зображенням святих воїнів. На цій іконці зображені образи Бориса і Гліба. Датується вона XIII ст. [7, с.164, рис.117].

До масових культових предметів належать натільні, які носили під одягом, та нагрудні хрести, виготовлені з дерева, випаленої глини, каменю, міді, олова, свинцю, бронзи, срібла й золота. Зразком таких культових виробів є знахідка на Чорнівському городищі натільного хреста, зробленого з каменю-сланцю темно-сірого кольору, його розміри 1,6x1,6 см. Кожний кінець хреста закінчується різьбленою кулькою. Хрести такого типу широко побутовували на теренах України-Русі в XII-XIII ст. [8, с.115]. Окрім натільних іконок, на Пониззі трапляються знахідки хрестів – енколпіонів, які носилися на грудях поверх одягу. Сама назва походить від грецького слова “енколпізо” – “зберігаю на грудях”. Подібні зразки були знайдені при археологічних дослідженнях Бакоти, Гринчука та інших городищах і поселеннях Середнього Подністров'я – Пониззя.

Таким чином, як засвідчують вищевикладені факти, процес християнізації Середнього Подністров'я мав декілька етапів. На першому – християнство запроваджувалося переважно мирними засобами. Через певну віддаленість від основних центрів, де утвердження нової релігії відзначалося спорудженням храмів, у Середньому Подністров'ї в XI ст. воно здійснювалося побудовою печерних скитів, які стали основою майбутніх скельних монастирів. З XII ст. із входженням краю до Галицького та з 1199 р. Галицько-Волинського князівств й активного містобудівництва християнізація регіону стає більш активною. Зокрема, перші печерні скити трансформуються у монастирі, йде будівництво церков і храмів, натільні хрестики та іконки витісняють амулети. Саме з XII-XIII ст. християнство проникло у свідомість і побут давньоруського населення, яке цілковито відмовитись від попередніх язичницьких вірувань і культів не змогло, пристосувавши їх до нової релігії.

Список використаних джерел:

1. Poppe A. Państwo i kościół na Rusi w XI wieku / Andrzej Poppe. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1968. – 246 s.
2. Антонович В.Б. Бакотский скальный монастырь /В.Б. Антонович // Киевская старина. – 1891. – № 9.
3. Артюх В.С. Раннехристианский пещерный храм на Днестре / В.С. Артюх // Международный симпозиум по искусственным пещерам. – К.; Одесса, 1998.
4. Бандрівський М.С. Про петрогліфи Середнього Подністров'я /М.С. Бандрівський // VII Подільська історико-краєзнавча конференція: Тези доповідей. Секція археології. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 60-61.
5. Брайчевський М.Ю. Запровадження християнства на Русі. – К.: Наукова думка, 1988. – 260 с.
6. Винокур І.С. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя / І.С. Винокур, П.А. Горішній. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – 362 с.
7. Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст. – Чернівці: Рута, 1998. – 153 с.
8. Іздзьо В.С. Ранняхристиянські старожитності на прикладі останніх досліджень в західних областях України / В.С. Іздзьо, В.С. Артюх // Науковий вісник Українського Історичного Клубу. – М., 2000. – Т. IV. – С. 72-74.
9. Логвин Г.Н. Белокаменный храм XII века в Васильеве / Г.Н. Логвин, Б.А. Тимошук // Памятники культуры СССР: исследования и реставрация. – М.: Наука, 1961. – Вып. 3. – С. 37-50.
10. Мисько Ю. Історія дослідження язичницьких і християнських старожитностей Буковини / Ю. Мисько // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології [Чернівецький національний ун-т]. – Чернівці, 2001. – Т.2. – С.116-125.
11. Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII-X ст. – Чернівці: Рута, 1997. – 144 с.
12. Михайлина Л.П. Язичницька і християнська символіка предметів Чорнівського городища XII-XIII ст. / Л.П. Михайлина, І.П. Возний // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць ЧДУ. – Чернівці: Рута, 1996. – Вип. 2. – С. 28-29.
13. Пивоваров С.В. Літописний Онут / С.В. Пивоваров // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць ЧДУ. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 2. – С. 91-99.
14. Пивоваров С.В. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра / С.В. Пивоваров. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 152 с.

15. Пламеницька О.А. Новий погляд на початки християнської архітектури в Україні-Русі (скельні монастирі Наддністрянщини) / О.А. Пламеницька // Українська Академія мистецтва: Дослідницькі та науково-методичні праці. Вип. 7. – К., 2000. – С. 144-151.
16. Пламеницька О.А. Християнські святині Кам'яця на Поділлі / О.А. Пламеницька. – К.: Техніка, 2001. – 304 с.
17. Повесь Временных лет по Лаврентьевскому списку [ПВЛ]. – СПб., 1910. – 274 с.
18. Подскальский Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988-1237 гг.). Изд. 2-е, испр. и доп. для рус. перевода / Г. Подскальский. – СПб.: Византиноросика, 1996. – 572 с.
19. ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – 938 с.
20. ПСРЛ, т.17. Литовско-белорусские летописи. – СПб., 1907. – 648 с.
21. Рідуш Б.Т. Печерні монастирі Буковини / Б.Т. Рідуш // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць ЧДУ. – Чернівці, 1997. – Вип.3. – С.108-111.
22. Рідуш Б.Т. Культові печери Буковинського Подністров'я / Б.Т. Рідуш // Буковина: Історико-етнографічний вісник. – Чернівці, 1996. – Вип.1. – С. 3-10.
23. Русанова И.П. Языческие святилища древних славян / И.П. Русанова, Б.А. Тимошук. – М.: Наука, 1993. – 144 с.
24. Рыбаков Б.А. Христиане или язычники? // Наука и религия. – 1966. – №2. – С.46-49.
25. Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии / Е.И. Сецинский // Труды XI Археологического съезда в Киева. – М., 1901. – Т. 1. – С.197-395.
26. Сецинский Е. Бакотский скальный монастырь / Е.И. Сецинский // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1890-1891. – Вып. 5. – С. 217-227.
27. Сіцинський Є. Муровані церкви на Поділлі / Є.Й. Сіцинський. – Львів; Кам'янець-Подільський, 1925. – 65 с.
28. Тимошук Б.О. Літописний Василів – місто Галицької Русі / Б.О. Тимошук. – Чернівці: Прут, 1992. – 110 с.
29. Фрунчак С. З археологічної спадщини Р.Ф. Кайндля // Постаті української археології: Матеріали і дослідження з Прикарпаття і Волині / С.Фрунчак, А.Фантух. – Львів, 1998. – Вип.7. – С.90-91.
30. Широцький К.В. На руїнах Бакоти (З подорожніх вражень) / Кость Широцький // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1912. – Кн. 1. – С.71-79.

In the article the process of Christianization territory Middle Podnistrovyva – Ponyzya in the 10-13 century considers, determines its stages, the attention on the use of cave monasteries and religious construction of a new religion.

Key words: the territory of Middle Podnistrovyva, Ponyzya, monasteries, churches, christianization.

Отримано: 18.10.2009